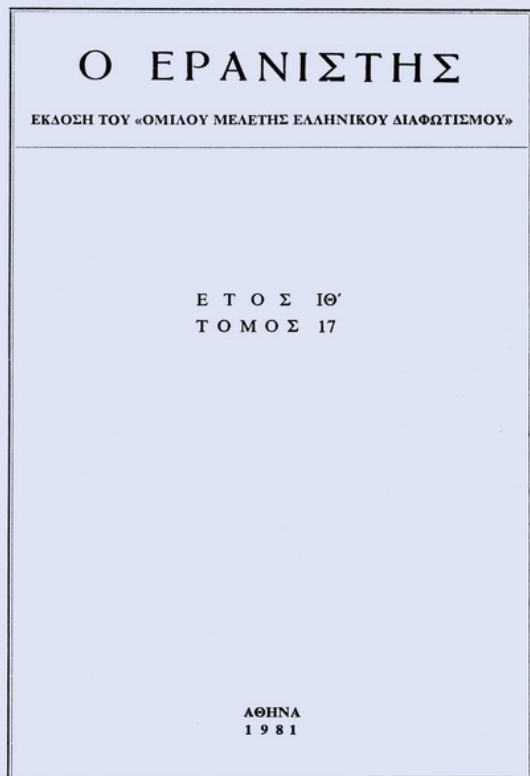

The Gleaner

Vol 17 (1981)

Η ελληνική επιστολογραφία του Αλεξάνδρου
Μαυροκορδάτου του εξ απορρήτων. Προσθήκες
και διορθώσεις

Δημήτρης Γ. Αποστολόπουλος

doi: [10.12681/er.315](https://doi.org/10.12681/er.315)

To cite this article:

Αποστολόπουλος Δ. Γ. (1981). Η ελληνική επιστολογραφία του Αλεξάνδρου Μαυροκορδάτου του εξ απορρήτων. Προσθήκες και διορθώσεις. *The Gleaner*, 17, 236–243. <https://doi.org/10.12681/er.315>

**Η ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΕΠΙΣΤΟΛΟΓΡΑΦΙΑ
ΤΟΥ ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΥ ΜΑΥΡΟΚΟΡΔΑΤΟΥ ΤΟΥ ΕΞ ΑΠΟΡΡΗΤΩΝ**

Προσθήκες και διορθώσεις

Προσθήκες και διορθώσεις στο μελέτημα που με τὸν ἴδιο τίτλο δημοσίευσα στὸν προηγούμενο τόμο τοῦ περιοδικοῦ —16 (1980) σ. 151-189— παρουσιάζω ἐδῶ· προσθήκες καὶ διορθώσεις ποὺ ἀποδίδουν καρποὺς νεότερων ἢ παραπληρωματικῶν ἐρευνῶν πάνω στὸ θέμα τῆς ἑλληνικῆς ἐπιστολογραφίας τοῦ ἐξ ἀπορρήτων.

1. Στὸ corpus τῶν δημοσιευμένων ἑλληνικῶν ἐπιστολῶν τοῦ Ἀλέξανδρου Μαυροκορδάτου —ποὺ προσπάθησα νὰ συγκροτήσω στὸ πιὸ πάνω μελέτημα— θὰ πρέπει νὰ ἐνταχτοῦν ἑπτὰ ἀκόμη ἐπιστολές, ποὺ πρόσφατα εἶδαν τὸ φῶς τῆς δημοσιότητος, καὶ μαζὶ μερικὲς ἄλλες ποὺ εἶχαν δημοσιευτεῖ χωρὶς νὰ τίς ἔχω τότε ἐντοπίσει.

Οἱ ἑπτὰ, ἀνέκδοτες ὡς χθές, ἐπιστολές δημοσιεύτηκαν στὸ τελευταῖο τεῦχος τῆς “*Revue des études sud-est européennes*” ἀπὸ τοὺς Paul Cernovodeanu καὶ Mihail Caratasu ὡς τμήμα τοῦ εὐρύτερου ἐκδοτικοῦ τους προγράμματος: νὰ δημοσιεύσουν τὴν ἀνέκδοτη διπλωματικὴ ἀλληλογραφία τοῦ ἐξ ἀπορρήτων¹. Βέβαια οἱ ἑπτὰ αὐτὲς ἐπιστολές εἶναι αὐστηρὰ προσωπικὲς καὶ πολὺ δύσκολα μποροῦν νὰ θεωρηθοῦν τμήμα μιᾶς *correspondance diplomatique*, δημοσιεύτηκαν ὅμως ἐπειδὴ οἱ ρουμάνοι ἐρευνητὲς τίς θεώρησαν ὡς τίς τελευταῖες ἀνέκδοτες ἑλληνικὲς ἐπιστολές τοῦ ἐξ ἀπορρήτων καὶ νόμισαν ὅτι κλείνουν ἔτσι τὸ κεφάλαιο αὐτό².

1. Paul Cernovodeanu καὶ Mihail Caratasu, «Correspondance diplomatique d’Alexandre Mavrocordato l’Exaporite, 1676-1703», *Revue des études sud-est européennes* 20 (1982), σ. 93 ἐπ. “Ὡς σημειωθεῖ πάντως ὅτι οἱ ρουμάνοι ἐρευνητὲς δὲν εἶχαν ὑπόψιν τοὺς τίς ἐρευνες τοῦ Μαυρίκιου Derscényi γιὰ τὴν ἐπιστολογραφία τοῦ Μαυροκορδάτου καὶ δὲν χρησιμοποίησαν τὰ κατάλοιπά του, ποὺ σώζονται στὸ Τμήμα χειρογράφων τῆς Οὐγγρικῆς Ἀκαδημίας Ἐπιστημῶν στὴ Βουδαπέστη. Γιὰ τὸν Derscényi καὶ τὰ κατάλοιπα τῶν ἐρευνῶν του βλ. Δ. Γ. Ἀποστολόπουλος, «Ἡ ἑλληνικὴ ἐπιστολογραφία...» *Ὁ Ἑρανιστής* 16 (1980), σ. 153-156.

2. «...les seules en langue grecque restées encore inédites à notre con-

Οἱ ἄλλες ἐπιστολές πού θά ἐντάξουμε στό corpus εἶναι ὅλες γνω-
στές εἴτε γιατί τὸ κείμενό τους εἶχε ἤδη δημοσιευτεῖ ἀπὸ ἄλλα χειρό-
γραφα—ὅπως στὴν περίπτωση τῶν ἑξῆ ἐπιστολῶν πού δημοσίευσε ὁ
Κ. Κύρρης³—εἴτε πρόκειται γιὰ ἀναδημοσίευση ἀπὸ ἄλλο ἔντυπο φορέα
—ὅπως στὴν περίπτωση τῶν τεσσάρων ἐπιστολῶν πού δημοσίευσε ὁ Ν.
Τωμαδάκης⁴. Ἐντάσσουμε ὅμως καὶ τὶς ἐπιστολές αὐτὲς ἀκολουθώντας
τὸν κανόνα πού εἴχαμε θέσει: νὰ συγκεντρώσουμε ὅλους τοὺς ἔντυπους
φορεῖς τῆς ἐλληνικῆς ἐπιστολογραφίας τοῦ Μαυροκορδάτου⁵.

Πρὶν δώσουμε τὶς νέες ἀναγραφές εἶναι σκόπιμο νὰ δώσουμε μερικὰ
στοιχεῖα γιὰ τὰ χειρόγραφα πού τὶς παραδίδουν ἢ νὰ δηλώσουμε τὸ ἔντυ-
πο ἀπὸ τὸ ὁποῖο ἀναδημοσιεύτηκαν.

Ὅπως εἶναι γνωστὸ ὁ κώδικας Νικολάου Κριτίου εἶναι σύμμικτος
ἀπὸ αὐτόγραφες καὶ ἄλλες ἐπιστολές ἐλλήνων λογίων τοῦ ΙΖ' καὶ ΙΗ'
αἰώνα⁶. Ὁ κώδικας αὐτός, πού ἀργότερα εἶχε κτήτορα τὸν Ἰωάννη Δ.
Ράλλη, σώζεται σήμερα μὲ τὸν ἀρ. 974 στὴ Βιβλιοθήκη τῆς Ρουμανικῆς
Ἀκαδημίας καὶ ἔχει περιγραφεῖ ἀναλυτικὰ ἀπὸ τὸν Νέστορα Καμαρια-
νό⁷. Ἀνάμεσα στὶς ἐπιστολές ὑπάρχουν καὶ οἱ ἑπτὰ αὐτόγραφες πού οἱ
Cernovodeanu καὶ Caratasu δημοσίευσαν στὸ πιὸ πάνω μελέτημά τους.

Ὁ Κ. Κύρρης, ἀντλώντας ὕλικὸ ἀπὸ τὸν κώδικα ἀρ. 4 τῆς μητροπό-
λεως Κιτίου, δημοσίευσε τὰ κείμενα ἑξὶ γνωστῶν καὶ δημοσιευμένων ἀπὸ
ἄλλα χειρόγραφα στὸ «Ἐπιστολάριον» τοῦ 1804 καὶ στὴν ἔκδοση Λι-
βαδῆ.

naissance, et quoique d'un profil différent de celles à caractère diplomatique,
nous avons convenu de les inclure dans l'édition présente...», ἑ.ἄ., σ. 102. Μο-
λονότι ἡ ἐντύπωσή τους εἶναι ἐσφαλμένη (πρβλ. τὶς ἀνέκδοτες ἐπιστολές τοῦ κώδικα
M100 τῆς Μεγίστης Λαύρας), ἡ ἔκδοση τῶν ἐλληνικῶν αὐτῶν ἐπιστολῶν εἶναι ἕνα
εὐπρόσδεκτο φιλολογικὸ γεγονός.

3. Ὁ Κ. Κύρρης ἐπαναδημοσίευσε τὶς ἐπιστολές πού μὲ τοὺς ἀριθμοὺς 8, 116,
122, 174, 195 καὶ 206 ἔχουν καταταχτεῖ στὸν Κατάλογό μας.

4. Ὁ Ν. Τωμαδάκης ἀναδημοσίευσε τὶς ἐπιστολές πού μὲ τοὺς ἀριθμοὺς 34,
55, 78 καὶ 199 ἔχουν καταταχτεῖ στὸν Κατάλογό μας.

5. Μᾶς διαφεύγουν πάντα οἱ ἐπιστολές τοῦ Μαυροκορδάτου πού, σύμφωνα μὲ
τὴν πληροφορία τοῦ Α. Παπαδόπουλου-Κεραμέα καὶ Κ. Ἀμαντου, ἔχουν δημοσιευ-
τεῖ στὸ περιοδικὸ τοῦ Καΐρου *Κέκροφ* 1 (1886), βλ. Δ. Γ. Ἀποστολόπουλος, ἑ.ἄ.,
σ. 158, σημ. 20.

6. Σπυρ. Π. Λάμπρος, «Νικολάου Κριτίου τοῦ μεγάλου Ἐκκλησιάρχου, Συλ-
λογὴ αὐτογράφων ἐπιστολῶν τοῦ δεκάτου ἐβδόμου καὶ δεκάτου ὀγδόου αἰῶνος»,
Νέος Ἑλληνομνήμων 4 (1907), σ. 206-224.

7. Nestor Camariano, *Catalogul manuscriselor grecesti*, τ. 2, Βουκουρέστι
1940, σ. 72-116.

Ὁ Ν. Τωμαδάκης ὡς ἐπίμετρο στὸν τόμο «Βυζαντινὴ Ἐπιστολογραφία», ποὺ ἡ πρώτη ἔκδοση ἔγινε τὸ 1955, ἀναδημοσίευσε τέσσερις ἐπιστολὲς τοῦ Μαυροκορδάτου στὸ τμῆμα ἐκεῖνο ποὺ τὸ τιτλοφόρησε «Μεταβυζαντινὴ ἐπιστολογραφία καὶ διατύπώσεις ἐγγράφων» χρησιμοποιώντας κείμενα ἀπὸ τὴν ἔκδοση Λιβανιτῆ ἐμπλουτισμένα μὲ κάποιες φιλολογικὲς παρατηρήσεις.

Οἱ προσθῆκες ποὺ προκύπτουν ἀπὸ τὰ ὅσα ἀναφέραμε εἶναι οἱ ἀκόλουθες.

Στὸν Πίνακα τῶν συντομογραφιῶν νὰ προστεθοῦν:

- Τωμαδάκης = Νικόλαος Β. Τωμαδάκης, *Βυζαντινὴ Ἐπιστολογραφία. Εἰσαγωγή, Κείμενα, Κατάλογος Ἐπιστολογράφων*, Ἀθήνα 1955 [ἔκδοση γ' Ἀθήνα 1969-1970· μὲ διαφορετικὴ σελιδορίθμηση].
- Κύρρης = Κώστας Π. Κύρρης, Πολιτικὴ, φιλολογικὴ καὶ ἰδιωτικὴ ἀλληλογραφία 1687-1828/1829 ἐκ τοῦ κώδικος 4 τῆς μητροπόλεως Κιτίου, *Ἐπετηρίς τοῦ Κέντρου Ἐπιστημονικῶν Ἑρευνῶν* [Κύπρου] 9 (1977-1979), σ. 267-325.
- R.E.S.E. = Paul Cernovodeanu καὶ Mihail Caratasu, Correspondance diplomatique d'Alexandre Mavrocordato l'Exaporite, 1676-1703/II, *Revue des études sud-est européennes* 20 (1982), τεύχος ἀρ. 20, σ. 327 ἐπ.

Καὶ στὸν Κατάλογο νὰ προστεθοῦν οἱ ἀκόλουθες ἀναγραφές:

- 31a. Δόξα τῷ ὑψίστῳ θεῷ ἐγλύτωσε τὸ ἀρχοντικὸ τῆς
Τιμιώτατε... διδάσκαλε [Ἰωάννη Καρνοφύλλη] 25 Δεκ/ρίου [1678]
R.E.S.E., 327-329.
- 48a. Ἐντιμον αὐτῆς γράμμα ἔλαβον
Ἐντιμότατε... κυρίτζη Παλάκη [Καρνοφύλλη] 18 Ἰανουαρίου 1693
R.E.S.E., 331-332.
- 152a. Τὴν λογιότητά σου ἀσπάζομαι ὁμοίως καὶ τὴν κυρίαν
Τιμιώτατε... ἄρχον [Ἐπαύλη Καρνοφύλλη] 13 Νοεμβρίου
R.E.S.E., 334-335.
- 158a. Τὴν τιμίαν αὐτῆς ἐπιστολῆς ἔλαβον, καὶ διὰ μὲν τὴν ὑγείαν
Τιμιώτατε καὶ λογιώτατε καὶ ἡμέτερε προσφιλέστερε [Ἰωάννη
Καρνοφύλλη] 7 Ὀκτωβρίου 1685
R.E.S.E., 329-330.
- 167a. Τὸ γράμμα τῆς λογιότητός σου ἔλαβον, εἰς τὸ ὅποιον γράφει
Ἐντιμότατε... Κυρίτζη Παλάκη 6 Φεβρουαρίου 1693
R.E.S.E., 333.

181a. Τὸ τίμιον αὐτῆς γράμμα ἔλαβον, καὶ τὴν περίληψιν αὐτοῦ
 Τιμώτατε... κύριε Ἰωάννη [Καυοφύλλη] 20 Αὐγούστου
 R.E.S.E., 330-331.

182a. Τὸ φιλικὸν αὐτῆς γράμμα ἔλαβον, τὴν ἀγαθὴν τῆς ὑγείας
 Τιμώτατε... Ραλάκη Καυοφύλλη 6 Μαρτίου 1699
 R.E.S.E., 333-334⁸.

2. Ἐπειδὴ ἡ ἐπιστολὴ ἀρ. 33 τοῦ καταλόγου, ἡ ἀρχὴ τῆς ὁποίας εἶ-
 ναι «Ἐγκαλεῖς ἔμοιγε διὰ πολλῶν», εἶχε δημοσιευτεῖ στὸ «Ἐπιστολά-
 ριον» πρὶν ἐκδοθεῖ ἀπὸ τὸν Θ. Λιβαδῆ θὰ πρέπει:

α. νὰ ἀναμορφωθεῖ ἡ τέταρτη σειρὰ τῆς ἀναγραφῆς ἀριθμὸς 33:
 Ἐπιστολάριον, 94-95· Λιβαδῆς 82, 137-139·

β. νὰ διαγραφεῖ ἀπὸ τῆ σημείωση 27 ὁ ἀριθμὸς 33.

3. Στὸ ἴδιο «Ἐπιστολάριον» ἔχει δημοσιευτεῖ (σ. 141-142) μιὰ
 ἐπιστολὴ τοῦ Μαυροκορδάτου —πρὸς ἀνώνυμο ἀποδέκτη καὶ μὲ ἄδηλη
 τὴν ἡμερομηνία τῆς γραφῆς τῆς— ἡ ἀρχὴ τῆς ὁποίας εἶναι «Συνάγει φησὶ
 τοὺς ἀνθρώπους κακὰ».

Ὁ Μ. Δ. Χαμουδόπουλος ἀντλώντας ὕλικὸ ἀπὸ ἓνα πατριαρχικὸ χει-
 ρόγραφο (olim Μονῆς Ὀλυμπιωτίσσης) δημοσίευσε μιὰ ἐπιστολὴ τοῦ
 Μαυροκορδάτου —ὡς ἀδημοσίευτη ἀπὸ τὸν Θ. Λιβαδῆ—, πρὸς ἀνώνυμο
 καὶ αὐτὴ ἀποδέκτη καὶ μὲ ἄδηλη τὴν ἡμερομηνία τῆς γραφῆς τῆς, ἡ ἀρχὴ
 τῆς ὁποίας εἶναι «Δεινὰ γάρ, φησὶ, τοῖς ἀνθρώποις κακὰ»⁹.

Στὸν κατάλογο τῶν δημοσιευμένων ἐλληνικῶν ἐπιστολῶν τοῦ Ἀλέ-
 ξανδρου Μαυροκορδάτου, ποὺ συγκροτήσαμε μὲ βάση τὰ incipit καὶ
 δημοσιεύσαμε στὸ πιὸ πάνω μελέτημα, κατατάξαμε, ἀφοῦ εἶχαν διαφο-
 ρετικὸ incipit, τὴν πρώτη μὲ τὸν ἀριθμὸ 135 καὶ τὴ δεύτερη μὲ τὸν ἀριθ-

8. Οἱ προσθήκες ἀπὸ τὶς ἐπανεκδόσεις θὰ πρέπει νὰ ἀποδοθοῦν μὲ τὸν ἀκό-
 λουθο τρόπο. Στὴν ἀναγραφὴ ἀρ. 8 καὶ στὴν τέταρτη σειρὰ νὰ προστεθεῖ πρὶν ἀπὸ
 τὴν ἀγκύλη: Κύρρης, 271. Ἀκόμη, στὴ τέταρτη σειρὰ κάθε μιᾶς ἀπὸ τὶς παρακάτω
 ἀναγραφές νὰ προστεθοῦν ἀντίστοιχα: 34, Τωμαδάκης, 145· 55, Τωμαδάκης, 143-
 144· 78, Τωμαδάκης, 142-143· 116, Κύρρης, 272-273· 122, Κύρρης, 272· 174, Κύρ-
 ρης, 273-274· 195, Κύρρης, 274· 199, Τωμαδάκης, 144 καὶ 206, Κύρρης, 273. Κον-
 τὰ στίς πιὸ πάνω προσθήκες ἂς προστεθεῖ μιὰ ἀκόμη, ποὺ ἀπὸ ἀβλεψία δὲν πέρασε
 στὸν Κατάλογο. Ἡ ἐπιστολὴ ἀρ. 96 δὲν ἔχει δημοσιευτεῖ μόνο στὸ Ἐπιστολάριον τοῦ
 1804 ἀλλὰ καὶ στὴν ἔκδοση Λιβαδῆ. Ἐτσι στὴν τέταρτη σειρὰ νὰ προστεθεῖ: Λιβα-
 δῆς 62, 100-103.

9. Μ. Δ. Χ[αμουδόπουλος], «Μνημείων γραπτῶν περισυναγωγὴ», Ἐκκλη-
 σιαστικὴ Ἀλήθεια 1 (1881) σ. 39-40.

μὲν 24. Ὡστόσο μιὰ ἀντιπαράθεση ὁλόκληρου τοῦ κειμένου καὶ τῶν δύο ἐπιστολῶν δείχνει ὅτι πρόκειται γιὰ τὴν ἴδια ἐπιστολή.

Πατριαρχικὸ χειρόγραφο

Δεινὰ γάρ, φησί, τοῖς ἀνθρώποις κακά· καὶ τότε γὰρ τῆς εὐμηχάνου σοφίας τοῖς κακοῖς ἐν δέοντι χρῆσασθαι καὶ ἀγαθὸν τι καὶ χρηστὸν τέλος ἀποτελοῦσης δι' αὐτῶν. Καὶ δῆτα ταῖς ἀνάγκαις ὀπηνίκα τινὲς ὑπάγονται, ἡμεῖς τέ σφίσι βοηθοῦντες εὐτυχοῦμεν· καὶ παρ' ὧν ἔτι μᾶλλον...

Ἐπιστολάριον 1804

Συνάγει φησὶ τοὺς ἀνθρώπους κακά. Καὶ τότε γὰρ τῆς ἀμνηχάνου σοφίας, τοῖς κακοῖς ἐν δέοντι χρῆσασθαι, καὶ ἀγαθὸν τι καὶ χρηστὸν τέλος ἀποτελεῖν δι' αὐτῶν. Καὶ δῆτα ταῖς ἀνάγκαις ὀπηνίκα τινὲς ὑπάγονται, ἡμεῖς τε σφίσι βοηθοῦντες εὐνοοῦμεν, καὶ παρ' ὧν ἔτι μᾶλλον...

Πῶς μποροῦν ὅμως νὰ δικαιολογηθοῦν οἱ ἀλλαγές ποὺ ὑπάρχουν στὰ δύο κείμενα; Μήπως ὁ ἐπιστολογράφος χρησιμοποίησε δύο φορὲς τὸ ἴδιο κείμενο, ἔστειλε δηλαδή δύο ἐπιστολὲς σὲ διαφορετικοὺς ἀποδέκτες παραλάσσοντας ἀπλῶς τὴν ἀρχή τους;

Νομίζω ὅτι θὰ πρέπει νὰ αποκλείσουμε τὴν περίπτωση τῶν δύο ἐπιστολῶν, πρῶτα γιὰτὶ τὸ πατριαρχικὸ χειρόγραφο σύμφωνα μὲ ὅλα τὰ ἄλλα του γνωρίσματα προέρχεται, ὅπως καὶ ἐκεῖνο ποὺ χρησιμοποίησε ὁ ἐκδότης τοῦ «Ἐπιστολαρίου» τοῦ 1804, ἀπὸ τὴν ἴδια οἰκογένεια χειρογράφων: ἀνατρέχουν καὶ τὰ δύο, ἔμμεσα ἢ ἄμεσα στὴν ἴδια χειρόγραφη μήτρα¹⁰· καὶ ἔπειτα γιὰτὶ σὲ κανένα ἄλλο, ὅσο ξέρω, χειρόγραφο δὲν παραδίδεται ἡ γραφή τοῦ πατριαρχικοῦ χειρογράφου. Θὰ πρέπει νομίζω νὰ ἀποδώσουμε τίς παραλλαγές ποὺ ἐντοπίσαμε εἴτε σὲ ἄλλες ἀναγνώσεις τοῦ Χαμουδόπουλου εἴτε σὲ διορθώσεις ποὺ εἶχαν γίνει στὸ πατριαρχικὸ χειρόγραφο πρὶν τὸ μελετήσει ὁ Χαμουδόπουλος.

Παρουσιάζω καὶ τίς δύο πιθανὲς ἐκδοχές, γιὰτὶ τὸ χειρόγραφο λανθάνει καὶ δὲν εἶναι δυνατὴ ἡ αὐτοψία. Σύμφωνα μὲ τὴν πρώτη, τὸ χειρόγραφο ἔγραφε «Συνάγει» καὶ ὁ Χαμουδόπουλος διάβασε τὸ «Συ» ὡς «Δει» ὁπότε κατασκεύασε τὴ λέξη «Δεινὰ» καὶ στὴ συνέχεια διάβασε τὸ «γει» ὡς «γαρ», κλ. Σύμφωνα μὲ τὴ δεύτερη, καὶ πιὸ πιθανή, ἐκδοχὴ τὸ πατριαρχικὸ χειρόγραφο, διάστικτο ἀπὸ ὀρθογραφικὰ καὶ ἄλλα λάθη ὅταν γράφτηκε, διορθώθηκε κατόπιν ἀπὸ ἓναν ἀπὸ τοὺς κητόρες του: τὸν Ἀλέξανδρο τὸν Τυρναβίτη¹¹. ἔτσι, ὁ Χαμουδόπουλος δημοσίευσε ὅ,τι διάβασε.

10. Χρησιμοποιοῦ πορίσματα νεότερων ἐρευνῶν μου, ποὺ δὲν ἔχουν ἀκόμη ἀρχίσει νὰ δημοσιεύονται, σχετικῶν μὲ τὴ χειρόγραφη παράδοση τῆς ἐλληνικῆς ἐπιστολογραφίας τοῦ Μαυροκορδάτου.

11. Μ. Δ. Χ[αμουδόπουλος], ἔ.ἄ., σ. 3.

Κατὰ συνέπεια ἔχουμε μία καὶ μόνη ἐπιστολή. Ἡ διαπίστωση αὕτη ἐπιφέρει τὶς ἀκόλουθες διορθώσεις.

α. Στὴν ἀναγραφὴ ἀρ. 135 νὰ προστεθεῖ ἡ δημοσίευση τῆς ἴδιας ἐπιστολῆς ἀπὸ τὸν Χαμουδόπουλο· ἐπομένως ἡ τέταρτη σειρὰ νὰ ἀναμορφωθεῖ:

Ἐπιστολάριον, 141-142· Χαμουδόπουλος οα', 39-40 [πρβλ. 24].

β. Ἡ ἀντιγραφὴ ἀρ. 24 θὰ πρέπει νὰ διαγραφεῖ. Ἀλλὰ γιὰ νὰ μὴ λάσει ὅλη ἡ ἀριθμηση τοῦ Καταλόγου, καλύτερα στὴ θέση της νὰ γραφεῖ: [24. Δεινὰ γάρ]· βλ. 135.

4. Ἀντίθετα μὲ τὶς προσθήκες ἣ τὴν διαγραφὴ ποὺ προτείναμε πιὸ πάνω, ἐδῶ θὰ ὑποστηρίζουμε ὅτι δὲν πρέπει νὰ προστεθεῖ στὸ corpus τῶν ἐπιστολῶν τοῦ Μαυροκορδάτου τὸ κείμενο ποὺ δημοσίευσε ὁ Κ. Κύρρης ἀπὸ τὸν κώδικα 4 τῆς μητροπόλεως Κιτίου ἐπειδὴ ἐσφαλμένα, νομίζω, τὸ προσέγραψε στὸν ἐξ ἀπορρήτων¹². Τὸ ἐπιστολικὸ αὐτὸ κείμενο, ποὺ σώζεται στὸ φύλλο 22^ρ τοῦ κώδικα, ἀπευθύνεται πρὸς κάποιον «αὐθέντην»¹³ τὸν ὁποῖο ὀρθὰ ὁ ἐκδότης τῆς ἐπιστολῆς ἀπὸ ἐσωτερικὰ τεκμήρια ταυτίζει μὲ τὸν Δούκα, τὸν γιὸ τοῦ Βασιλείου, τοῦ βοεβόδα ἀπὸ τὸ 1633 ὡς τὸ 1653 τῆς Μολδαβίας. Δὲν ὑπάρχει ὅμως κανένα ἐξωτερικὸ ἢ ἐσωτερικὸ στοιχεῖο ποὺ νὰ στηρίζει τὴν ὑπόθεση ὅτι ἐπιστολογράφος εἶναι ὁ Ἀλέξανδρος Μαυροκορδάτος¹⁴. Ἀντίθετα τὸ ὕφος τῆς ἐπιστολῆς συνηγορεῖ ὑπὲρ τῆς ἀπόδοσης τοῦ κειμένου σὲ ἄλλο ἐπιστολογράφο.

Μὲ τὴν εὐκαιρία αὕτη ἂς ταυτίσουμε τὸ κείμενο ποὺ σώζεται στὸ φύλλο 21^ρ τοῦ ἴδιου κώδικα καὶ ποὺ ὁ Κ. Κύρρης χαρακτηρίζει: «Ἀδήλου, Ἀπόσπασμα βιογραφίας Ἀλεξάνδρου Μαυροκορδάτου τοῦ ἐξ ἀπορρήτων, ἀν. χρον. (=Ἐπιστολή;)¹⁵. Ὁ ἄδηλος εἶναι ὁ Εὐγένιος Βούλγαρις καὶ τὸ κείμενο ποὺ σώζεται δὲν εἶναι ἐπιστολικό· ἀποδίδει τὸ ἀπόσπασμα ἐκεῖνο ἀπὸ τὴν «Ἀφήγησιν προεισοδιώδη», ποὺ ὁ Βούλγαρις πρόταξε στὴ «Λογική» του, τὸ σχετικὸ μὲ τὸν Παναγιώτη Νικοῦσιο καὶ τὸν Ἀλέξανδρο Μαυροκορδάτο¹⁶.

12. Κ. Κύρρης, «Πολιτική, φιλολογικὴ καὶ ἰδιωτικὴ ἀλληλογραφία 1687-1828/1829 ἐκ τοῦ κώδικος 4 τῆς μητροπόλεως Κιτίου», *Ἐπετηρὶς τοῦ Κέντρου Ἐπιστημονικῶν Ἑρευνῶν* [Κύπρου] 9 (1977-1979), σ. 280.

13. «Тѣмъ вѣсѣвѣстѣмъ галѣноуѣмъ те каѣ ὕψηлоуѣмъ αὐθέντη κυρίφ...»

14. Ἡ βιβλιογραφία ποὺ δίνεται στὸ σχόλιο τοῦ ἐκδότη (σ. 319) ὁδηγεῖ στὴν ταύτιση τοῦ ἀποδέκτη, ὅχι ὅμως καὶ τοῦ ἐπιστολογράφου.

15. *Ἐ.ἀ.*, σ. 279.

16. Ὁ γραφέας τοῦ χειρογράφου ἀντέστρεψε ὅμως τὴ σειρὰ τῶν σημειωμάτων: ἀντέγραψε πρῶτα τὸ κείμενο γιὰ τὸν Μαυροκορδάτο — παραλείποντας τὸν κα-

Τέλος ἄς σημειωθεί ὅτι ὁ Κ. Κύρρης περιγράφοντας τὸν κώδικα 44 τῆς Μονῆς Κύκκου ποὺ σώζει ἀνάμεσα στὰ ἄλλα καὶ πολλὰ ἐπιστολικά κείμενα τοῦ Μαυροκορδάτου πρότεινε τὴν μετάθεση τοῦ χρόνου θανάτου τοῦ ἐπιστολογράφου ἀπὸ τὸ 1709, ποὺ ὡς τώρα ξέραμε, σὲ ἕνα χρονικὸ σημεῖο μετὰ τὸ 1726¹⁷. Ἐπιχειρήματα ἀντλεῖ ἀπὸ τὴ χρονολογία ποὺ ἀναγράφει μία ἐπιστολὴ τοῦ Μαυροκορδάτου πρὸς τὸν γιό του Νικόλαο: «νουμηνίᾳ ἀνθεστηριῶνος, ἔτος σωτηρίου, ρψκς'ον [1726]». Ἡ ἐπιστολὴ ὅμως αὕτὴ παραδίδεται καὶ ἀπὸ πολλὰ ἄλλα χειρόγραφα στὰ ὁποῖα —ὅπως π.χ. σ' ἐκεῖνο ποὺ χρησιμοποίησε ὁ Θ. Λιβανίδης γιὰ τὴν ἐκδοση τῶν ἐπιστολῶν τοῦ Μαυροκορδάτου¹⁸— σημειώνεται ὀρθὰ ὁ χρόνος γραφῆς τῆς: «Νουμηνίᾳ ἀνθεστηριῶνος· ἔτους σωτηρίου, ρχγγ' [1693]». Ὁ γραφέας λοιπὸν τοῦ χειρογράφου ὅπως ἀντὶ νὰ γράψῃ («ἀνθεστηριῶνος») ἔγραψε («α ὕθεστηριῶνος») ἔτσι καὶ μετέτρεψε τὸ «ρχγγ'» σὲ «ρψκς'». Πάντως θέμα μετάθεσης τοῦ χρόνου ποὺ πέθανε ὁ Μαυροκορδάτος δὲν ὑπάρχει, ὅταν ἔχουμε τεκμήρια ποὺ ὀρίζουν μὲ ἀσφάλεια τὴν ἀκριβὴ ἡμερομηνία τοῦ θανάτου του: 23 Δεκεμβρίου 1709¹⁹. Τὸ θέμα ὅμως ποὺ προβάλλει εἶναι ἡ ἀνάγκη νὰ μελετήσουμε μὲ προσοχὴ ὅσα συνδέονται μὲ τὴ χειρόγραφη παράδοση τῆς ἐλληνικῆς ἐπιστολογραφίας τοῦ ἐξ ἀπορρήτων²⁰.

5. Πρὶν ὅμως κλείσουμε τὸ μελέτημα αὐτὸ εἶναι χρήσιμο νὰ ἀναφέρουμε τὶς ἀλλαγές ποὺ οἱ πιδὼ πάνω προσθῆκες καὶ διορθώσεις ἐπιφέ-

τάλογο τῶν μαθητῶν του—καὶ μετὰ τὰ σχετικὰ μὲ τὸν Παναγιώτη Νικολάου. Τὰ σημειώματα εἶναι δημοσιευμένα στὶς σελίδες 42 καὶ 43 τοῦ ἐντυπου κειμένου. Γιὰ τὴν ἐκδοση τοῦ βιβλίου τοῦ Βούλγαρι βλ. E. Legrand, *Bibliographie Hellénique... dix-huitième siècle*, τ. 2, Παρίσι 1928, σ. 48-49 ἀρ. 645.

17. Κ. Κύρρης, «Ἀναλυτικὸς κατάλογος τῶν κωδίκων τῆς ἱερᾶς Μονῆς Κύκκου», *Ἐπετηρὶς τοῦ Κέντρου Ἐπιστημονικῶν Ἐρευνῶν* [Κύπρου] 7 (1973-1975), σ. 394: «Ἡ τελευταία χρονολογημένη ἐπιστολὴ τοῦ Ἀλ. Μ. ἐν τῷ παρόντι χ/φω, τοῦ 1726, μεθ' ὃ ἔτος χρονολογητέος ὁ θάνατός του...».

18. Εἶναι ἡ ἀρ. 66 ἐπιστολὴ τοῦ Καταλόγου μας.

19. Πρβλ. π.χ. E. Legrand, *Généalogie des Maurocordato de Constantinople et autres documents concernant cette famille*, Παρίσι 1886, σ. 23.

20. Ἀς σημειωθεί ὅτι στὸν κώδικα ποὺ χρησιμοποίησε ὁ Κ. Κύρρης παραδίδονται καὶ ἐπιστολικά κείμενα ποὺ, σύμφωνα μὲ τὴν ἐπιγραφή ποὺ ὑπάρχει στὴν ἀρχὴ τῆς ἐνότητας, εἶναι τοῦ Ἀλέξανδρου Μαυροκορδάτου, ἐνῶ στὴν πραγματικότητα εἶναι τοῦ γιοῦ του Νικόλαου. Γιὰ παράδειγμα ἡ πρὸς «τῷ κυρ περγλέρφ στεφάνω» (σ. 391) ἡ ὁποία εἶναι ἐπιστολὴ τοῦ Νικόλαου πρὸς τὸν Στέφανο Bergler, τὸν μεταφραστὴ τοῦ ἔργου του *Περὶ καθηκόντων*, ἐπιστολὴ ποὺ ἔχει δημοσιευτεῖ στὸ *Ἐπιστολάριον* (σ. 303-304) καὶ ἀπὸ τὸν Em. Legrand, *Epistolaire grec*, Παρίσι 1888, σ. 170-

ρουν στὰ μεγέθη τῶν δημοσιευμένων ἐπιστολῶν ποὺ εἴχαμε ἀναφέρει.

α. Ὁ ἀριθμὸς τῶν δημοσιευμένων ἐλληνικῶν ἐπιστολῶν τοῦ Μαυροκορδάτου εἶναι τώρα πιά 219 ($213-1+7=219$)²¹.

β. Τὸ ποσοστὸ τῶν ἐπιστολικῶν κειμένων ποὺ σώζει τὸ ὄνομα τοῦ ἀποδέκτη καὶ τὴν ἡμερομηνία τῆς γραφῆς τους εἶναι 13,2%²².

γ. Ἡ προσφορά τοῦ Μ. Χαμουδόπουλου στὸ corpus τῶν δημοσιευμένων ἐπιστολῶν μειώνεται, μετὰ τὴν ταύτιση τῶν ἐπιστολῶν ἀρ. 24 καὶ 135, ἀπὸ δύο σὲ μία ἐπιστολή²³.

δ. Ὁ Λιβαδῆς προσέφερε ἔντεκα καὶ ὄχι δώδεκα ἀνέκδοτες ἐπιστολές, ἀφοῦ ἡ ἀρ. 33 τοῦ Καταλόγου εἶναι δημοσιευμένη στὸ «Ἐπιστολάριον»²⁴. Κατὰ συνέπεια καὶ ὁ ἀριθμὸς τῶν ἐπιστολῶν ποὺ ἔχει δημοσιευτεῖ στὸ ἔντυπο αὐτὸ εἶναι 190 καὶ ὄχι 189²⁵ καὶ οἱ καρποὶ τῆς μετὰ τὸ 1871 ἐκδοτικῆς κίνησης εἶναι 22 καὶ ὄχι 24 ἀνέκδοτες ἐπιστολές²⁶.

Δημήτρης Γ. Ἀποστολόπουλος

171. Ἀντίστροφο φαινόμενο εἶχε παρατηρήσει ὁ Δημοσθένης Ροῦσσος, «Datoria critice si bilantul unei activitati stiintifice» [ἀνάτυπο ἀπὸ τὴν *Noua revista romana* 15 (1914)], σ. 9 ἐπ.

21. Νὰ διορθωθοῦν ἀνάλογα ὅσα ἀναφέρονται στὶς σελίδες 158, 159 καὶ 160.

22. Νὰ διορθωθεῖ ὅ,τι ἀναφέρεται στὴ σελίδα 158 καὶ νὰ προστεθοῦν στὸν Πίνακα τῶν χρονολογημένων ἐπιστολῶν τοῦ Μαυροκορδάτου (σ. 189) οἱ ἐπιστολές μὲ τοὺς ἀριθμοὺς 31α, 48α, 158α, 167α καὶ 182α.

23. Νὰ διορθωθεῖ ὅ,τι ἀναφέρεται στὴ σελίδα 161.

24. Νὰ διορθωθεῖ ὅ,τι ἀναφέρεται στὴ σελίδα 160.

25. Νὰ διορθωθοῦν ὅσα ἀναφέρονται στὶς σελίδες 159 καὶ 160.

26. Νὰ διορθωθεῖ ὅ,τι ἀναφέρεται στὴ σελίδα 159.